

НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

І.С.Попович. **Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості: теоретико-методологічний аналіз.** У статті на базі теоретико-методологічного аналізу виокремлено напрямки дослідження соціальних очікувань особистості: філософський, соціологічний, нейрофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний та напрямок конструювання майбутнього. Розкрито сутність й зазначено вихідні положення всіх напрямків. Зроблено висновок, що дослідження соціальних очікувань як психічного процесу, стану й властивостей утворює основний понятійний «каркас», на якому будується психологія соціальних очікувань особистості. Зазначено, що соціальні очікування особистості необхідно досліджувати в різних аспектах: і як властивість, і як процес, і як стан, зумовлений особливостями будови вищої нервової системи людини. Закладено теоретико-методологічну базу дослідження психології соціальних очікувань особистості. Окреслено напрямки подальших наукових пошуків.

Ключові слова: соціальні очікування особистості, очікування, теоретико-методологічний аналіз, ретроспективний аналіз, напрям дослідження.

И.С.Попович. **Направления исследования социальных ожиданий личности: теоретико-методологический анализ.** В статье на базе теоретико-методологического анализа выделены направления исследования социальных ожиданий личности: философское, социологическое, нейрофизиологическое, психологическое, социально-психологическое и направление конструирования будущего. Раскрыта сущность и указаны

исходные положения всех направлений. Сделан вывод, что исследование социальных ожиданий как психического процесса, состояния и свойства образует основной понятийный «каркас», на котором строится психология социальных ожиданий личности. Указано, что социальные ожидания личности необходимо исследовать в разных аспектах: и как свойство, и как процесс, и как состояние, обусловленное особенностями строения высшей нервной системы человека. Заложена теоретико-методологическая база исследования психологии социальных ожиданий личности. Определены направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: социальные ожидания личности, ожидания, теоретико-методологический анализ, ретроспективный анализ, направление исследования.

I.S.Popovych. Study direction of social expectations personality: theoretical and methodological analysis. The article is based on theoretical and methodological analysis, the research areas of social expectations personality: philosophical, sociological, neurophysiological, psychological, social-psychological and direction of future construction. The essence was disclosed and listed initial positions of all directions. It is concluded that the study of social expectations as a mental process, conditions and properties forms the main conceptual «frame» on which a social expectations personality psychology build. Indicated that social expectations of the individual should be investigated in various aspects: as a property and as a process and as a condition caused by the structural features of human's higher nervous system. The theoretical and methodological basis of psychology social expectations research of the individual was laid. And directions for further scientific research was identified.

Key words: social expectations personality, expectations, theoretical and methodological analysis, retrospective analysis, trend research.

Актуальність. Соціальні очікування є вельми складним феноменом, який потребує фундаментального теоретико-методологічного дослідження.

Соціальні очікування особистості одночасно можуть виступати предметом дослідження різних наук: філософії, соціології, соціальної психології, психології соціальної роботи, психології особистості, психології професійного розвитку, психології конструювання майбутнього, психології менеджменту, організаційної психології, соціальної педагогіки. Кожна наука своєрідно досліджує проблему очікувань, почасти звертаючи увагу на них, як на допоміжний елемент, згадуючи у контексті опису інших наукових явищ. Соціальні очікування завжди залишалися «на поверхні», хоча є невід'ємною складовою дії, поведінкового акту, вчинку, діяльності. Соціальні очікування особистості – це потужний психологічний механізм, що впливає на розвиток та становлення особистості як суб'єкта самоактивності.

Теоретико-методологічний аналіз соціальних очікувань особистості є спробою систематизувати теоретичні та емпіричні надбання, виокремити напрямки становлення і розвитку наукової проблеми, розібратися у неймовірно складній природі досліджуваного феномену.

Мета полягає у виокремленні напрямків дослідження соціальних очікувань особистості через реалізацію теоретико-методологічного аналізу наукової спадщини досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз дозволив виокремити шість напрямків дослідження соціальних очікувань особистості: філософський, соціологічний, нейрофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний і конструювання майбутнього. У табл. 1. показано напрямки дослідження соціальних очікувань особистості, сутність, вихідні положення, основні концепції та їх автори. Виокремлення зазначених напрямків не претендує на вичерпність. Кожен з напрямків може мати низку підтипів, специфічні розгалуження.

Дослідження наукових теорій допоможе збагнути унікальність і неповторність феномену соціальних очікувань, закласти теоретико-методологічну базу дослідження психології соціальних очікувань

особистості, окреслити напрямки подальших наукових пошуків. Перейдемо до теоретико-методологічного аналізу і обґрунтування виокремлених напрямків дослідження соціальних очікувань особистості.

Таблиця 1

Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості

Сутність, вихідні положення	Основні наукові концепції, автори та рік видання
1	2
ФІЛОСОФСЬКИЙ	
Очікування, ідеал, очікуваний образ людини – предмет дослідження філософії. Ракурси очікувань: утопія як надія на покращення соціального буття, есхатологія як рефлексія окремої проблематики існування світу, образ смерті як уявлення про межу індивідуального переходу в майбутнє. Очікування – екзистенційно-часова конструкція часу. Активна форма очікувань – проектування та втілення в життя проекту.	Логіко-філософський трактат (Л.Й.Й.Вітгенштейн, 1921); Буття і час (М.Хайдеггер, 1927); Історії розвитку вищих психічних функцій (Л.С.Виготський, 1931); Філософські проблеми свідомості (А.М.Книгін, 1999); Концепція очікування реалізації соціального ідеалу (Є.С.Маслов, 2003); Очікування майбутнього: утопія, есхатологія, танатологія (І.В.Желтикова, Д.В.Гусев, 2011) та ін.
СОЦІОЛОГІЧНИЙ	
Система рольових очікувань – суспільно задана модель ролі. Очікування соціуму, суб'єктивна реальність. Колективні очікування. Зв'язок «соціальних норм» з категорією «рольових очікувань». Ключова роль норм, звичок, традицій. Соціальні очікування як елемент суспільної думки, масової свідомості. Індикатор стану і перспектив розвитку суспільства. Вимоги соціуму і соціальні очікування особистості.	Теорія ролей (Дж.Г.Мід, 1927); Структура соціальної дії (Т.Парсонс, 1937); Концепція «homo sociologicus» (Р.Г.Дарендорф, 1965); Концепція соціальних очікувань молоді (Ю.В.Купріянова, 1999); Соціологія суб'єктивної реальності (Н.І.Соболева, 2002); Особистість як суб'єкт соціальних змін (О.Г.Злобіна, 2005).
НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНИЙ	
Фізіологічні передумови здатності психіки до передбачення. Форми нервової діяльності – модифікації парабіозу. Рефлекс цілі – здатність до цілепокладання. Динамічний стереотип ВНД – випереджувальна функція умовних сигналів. Динамічний стереотип очікуваного образу. Акцептор результату дії – найсуттєвіший механізм передбачення. Випереджуюче відображення. Модель потребового майбутнього. Поведінковий акт заранне очікуваний та спрогнозований і закладений в модель потребового майбутнього. Від рефлексу до моделі майбутнього.	Рефлекси головного мозку (І.М.Сеченов, 1863); Вчення про загальні закономірності реагування збуджених систем організму (М.С.Введенський, 1886); Рефлекс цілі (І.П.Павлов, 1916); Динамічний стереотип (І.П.Павлов, 1932); Вчення про фізіологію активності: модель потребового майбутнього (М.О.Бернштейн, 1934), Теорія функціональних систем (П.К.Анохін, 1954) та ін.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ	
<p>Соціально-психологічні очікування – складова самосвідомості особистості, форма її прояву. Джерело Я-концепції. Базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки особистості. Пророкування, що самореалізується. Складова ціннісно-сислової сфери особистості. Суб’єктивні орієнтації, уявлення. Посередницька функція очікувань. Очікуваний вибір. Мотиваційна теорія соціальних очікувань. Рефлексивні очікування. Антиципаційні процеси. Мета – феномен випереджувального відображення. Цілепокладання – побудова очікуваної моделі майбутнього. Експектації в ділових переговорах – форма антиципації. Очікування – наскрізний психічний процес. Очікування – це екзистенція.</p>	<p>Основи фізіологічної психології (В.Вундт, 1847); «Пророкування, що самореалізується (Р.К.Мертон, 1948); Теорія очікувань (В.Г.Врум, 1964); Теорія особистісних сподівань (С.П.Тищенко, 1976); Мотивація і діяльність (Х.Хекхаузен, 1980); Концепція рефлексивних очікувань (Н.Й.Гуткіна, 1983); Розвиток Я-концепції і виховання (Р.Б.Бернс, 1986); Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості (М.Й.Боришевський, 2000); Особистість у вимірах самосвідомості (М.Й.Боришевський, 2012); Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності (Т.М.Титаренко, 2003) та ін.</p>
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ	
<p>Соціальні очікування – складова комунікативно-рольової взаємодії особистості. Соціальні репрезентації. Соціальні уявлення молоді. Моральні експектації. Когнітивна, емоційно-ціннісна і поведінкова готовність до попереднього перебігу подій. Готовність до спілкування. Комунікативні очікування. Виконання ролі і реалізація міжособистісної взаємодії. Система вимог соціуму до ролі. Вимоги, що висуваються партнерами по взаємодії. Рольові очікування. Трансформація соціальних очікувань в соціальні норми. Соціальні очікування – різновид соціальних санкцій. Експектометрія – методика дослідження очікувань. Ефект очікувань студента. Очікуване середовище. Очікуваний елемент. Очікувана ситуація. Очікувана потреба. Локус контролю. Очікування і цінність підкріплення. Очікування успіху. Очікування страху. Очікування ефективності. Сімейні рольові очікування – модель сімейно-рольового розподілу. Експектації подружжя. Професійні очікування. Кар’єрні очікування. Професійні очікування в соціотворчому просторі. Очікування – складний когнітивно-мотиваційний конструкт.</p>	<p>Теорія соціального наочіння (Дж.Б.Роттер, 1954); Концепція соціальних репрезентацій (С.Московічі, 1961); Мотиваційна теорія соціальних очікувань (М.Л.Гомелаурі, 1968); Конвенційна концепція міжособистісної взаємодії (Т.Шибутані, 1969); Теорія соціального наочіння (А.Бандура, 1971); Концепція соціально-психологічних особливостей рольових очікувань (Г.Д.Долинський, 1974); Соціальні норми і регуляція поведінки (М.С.Бобнева, 1978); Теорія взаєморозуміння (Е.Е.Лінчевський, 1982); Концепція професійних очікувань (О.В.Тишковський, 1999); Концепція рольових очікувань подружжя (Н.Є.Хлопоніна, 2007); Особистість і роль: рольовий підхід в соціальній психології особистості (П.П.Горностай, 2007); Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування (І.В.Жадан, 2007); Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах (І.С.Попович, 2009); Соціально-психологічні практики особистості (Т.М.Титаренко, 2012); Експектаційна теорія шлюбних взаємин (Г.В.Лагонда, 2012); Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі (І.С.Попович, 2013).</p>

КОНСТРУЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО	
<p>Парадигмальний поворот сучасної науки, від того, що існує, до того, що виникає. Психологія конструє майбутнє. Образ перспективної репрезентації – образ досягнення просторово-часових та смислових характеристик. Образ майбутнього – картина кінцевого результату проекту. Соціальні очікування в траєкторії життєздійснення суб'єкта. Образ бажаного життя. Моделі завданнєвого структурування майбутнього. Особистісне життєконструювання. Автентичність особистості.</p>	<p>Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості (Т.М.Титаренко, 2012); Теорія особистісного життєконструювання (Т.М.Титаренко, 2013); Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності (Т.М.Титаренко, О.М.Кочубейник, К.О.Черемних, 2014), Психологія конструювання майбутнього (О.В.Михальський, 2014) та інші.</p>

Філософський напрям. Особливої уваги заслуговує філософська спадщина досліджуваного феномену. Проблема очікувань, ідеалу, очікуваного образу людини, конструювання майбутнього були об'єктом уваги таких філософів, як Л.Й.Й.Вітгенштейн, Л.С.Виготський, Дж.Келлі, Д.В.Гусєв, І.В.Желтикова, Є.С.Маслов, Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер та багато інших. Особливу наукову цінність вищезазначені проблеми складають починаючи з епохи модернізму і до сьогодення, коли наука почала вивчати суб'єкт пізнання, коли відбулася третя глобальна наукова революція, коли на зміну класичній прийшла неокласична філософія. Ознайомившись з «Логіко-філософським трактатом» Л.Й.Й.Вітгенштейна [4], приходимо до висновку, що формування соціальних очікувань людини, моделювання психічної реальності, відбуваються неусвідомлено. Психіка людини знаходиться у безпосередньому зв'язку з мовою. Не менш важливу наукову цінність має наукова праця «Історія розвитку вищих психічних функцій» Л.С.Виготського [5], де вперше викладена ідея філософії соціального конструктивізму. Загальна суть її полягає у таких основних положеннях: взаємодія між людьми – невід'ємний чинник успішного розвитку особистості, оскільки в навчанні, зона найближчого розвитку задається спілкуванням з тими, хто володіє більшим досвідом, знаннями, вміннями й навичками; розвиток вищих психічних функцій – це, фактично, перенесення всередину, тобто інтеріоризація соціальних відносин між людьми; знак – вирішальний чинник

розвитку свідомості й усвідомлення світу залежить від складності організації мовленнєвих значень, якими оперує людина; психіка – це своєрідне «решето», через яке просіюється, спотворюється оточуюча реальність так, щоб людина могла орієнтуватися й починати діяти. На наш погляд, ідеї філософського напрямку конструктивізму, проблематика соціального конструювання реальності, закладена Л.С.Виготським, безумовно, слугує фундаментом для осмислення психології соціальних очікувань особистості, пошуку й побудови нових шляхів реалізації зазначеної проблематики.

У всі часи людей цікавило, що «принесе» їм майбутнє. Особливої актуальності це набувало в періоди соціальних змін та потрясінь. Чільне місце у соціальній філософії посідає проблема очікування реалізації соціального ідеалу. Передбачення перспективи реалізації соціального ідеалу здатне породжувати емоційні переживання, близькі за природою до катарсису і тим сильніші, чим ближчими є самі соціальні перетворення (Є.С.Маслов). Впродовж тисячоліть найпоширенішою формою очікування реалізації соціального ідеалу в масовій свідомості була есхатологія. У роздумах про майбутнє вимальовуються три ракурси очікувань: утопія як надія на покращення соціального буття, есхатологія як рефлексія окремої проблематики існування світу та образ смерті як уявлення про межу індивідуального переходу в майбутнє (Д.В.Гусєв, І.В.Желтикова).

Зазначимо, що соціальні очікування у формі розмірковувань про ймовірний розвиток подій вивчаються соціальною філософією як соціальні і філософські теорії, історіософією та футурологією як історичні й конкретно-наукові прогнози. Філософи зазначають, що дослідження соціальних очікувань допоможе зрозуміти, як суспільство або окремі спільноти ставляться до актуальної соціальної реальності, наскільки виправданим є спосіб їхнього життя, чи бажають змінити його.

Соціологічний напрям. Соціальні очікування, суб'єктивна реальність людини були об'єктом уваги таких соціологів, як О.Г.Злобіна,

Ю.В.Купріянова, Р.Г.Дарендорф, Дж.П.Джібс, Т.Парсонс, Н.І.Соболева та ін. При розробці теорії ролей і концепції «*homo sociologicus*» – моделі людини в соціології – Р.Г.Дарендорф часто використовує категорії «норма» і «очікування». Взагалі, в зарубіжній соціології, особливо після появи робіт Т.Парсонса, сама категорія «соціальні норми» тісно пов'язана з категорією «рольові очікування». Варто зазначити, що у соціологічній науці соціальні очікування знайшли найбільше поширення тільки в соціології особистості та соціології повсякденності. У основі концепції Р.Дарендорфа фактично лежить зближення, якщо не уподібнення, «регулятивної поведінки» з поведінкою «очікуваною». Правова система розглядається як «агрегат санкцій», за допомогою яких суспільство гарантує збереження обов'язкових рольових очікувань. Ці обов'язкові та належні очікування є «ядром ролі». Таким чином, в основі управління соціальною поведінкою лежить механізм «обов'язкового очікування». Важливою є думка Т.Парсонса, який зазначає, що в рольових очікуваннях, ролях, інститутах втілена система культури суспільства. Не ідеал, а норма дозволяє досягти мету індивіду, який діє, орієнтуючись на неї, оцінює вчинки та очікування іншого [15].

Складають науковий інтерес дослідження соціальних орієнтацій молоді стосовно того, що відбудеться або які умови складуться в суспільстві в майбутньому. Соціальні очікування молоді є сукупністю соціальних настановлень, елементів знань, стереотипів поведінки, оцінок, переконань стосовно попереднього перебігу подій, що визначають наміри, мету та зміст діяльності молоді в актуальний період. Соціальні очікування є елементом суспільної думки і володіють її властивостями, з цим погоджується низка науковців (О.Г.Злобіна, Ю.В.Купріянова, Н.І.Соболева).

Нейрофізіологічний напрям. У контексті нашого дослідження, актуальними є наукові теорії, що належать до «нейрофізіологічної лінії» вивчення механізмів, що розкривають фізіологічні передумови здатності психіки до передбачення. Найбільш значущими є: теорія психічної регуляції

І.М.Сеченова, вчення про загальні закономірності реагування збуджених систем організму М.Є.Введенського, теорія фізіологічних корелятив психічних явищ І.П.Павлова, теорія функціональних систем П.К.Анохіна, вчення про фізіологію активності М.О.Бернштейна.

І.М.Сеченов, у своїй відомій праці «Рефлекси головного мозку» [11], сформулював перші припущення про існування і роль особливого механізму прогнозування. Він зазначає: «під час очікування подразнення, у явище втручається діяльність нового механізму, що прагне придушити, затримати відображений рух. У деяких випадках цей механізм перевершує силу подразнення, тоді відображеного (мимовільного) руху немає. Іноді ж, навпаки, подразнення долає перешкоди – і здійснюється мимовільний рух». М.Є.Введенським зазначено, що всі форми нервової діяльності – тільки різні модифікації парабіозу, найбільш загальної і генетично первинної реакції не тільки живої тканини, але й всього живого на зовнішні подразники. Парабіоз – перехідний стан між життям і смертю. Спрямованість на досягнення мети – це також свого роду парабіоз – гальмування і збудження на етапі досягнення. До значущих наукових висновків в теорії фізіологічних корелятив психічних явищ, торкнувшись проблеми рефлексу цілі та дослідивши динамічний стереотип вищої нервової діяльності, прийшов І.П.Павлов. У 1916 році, вчений замахнувся на найсокровенніше в роботі головного мозку – на мету поведінки («цель поведения» – за *І.П.Павловим*). Організм людини запрограмований природою на досягнення мети. «Рефлекс цілі» («рефлекс цели» – за *І.П.Павловим*) – так сформулював цю властивість І.П.Павлов у своїй однойменній праці [10]. Даний рефлекс є здатністю людини до цілепокладання, з подальшою цілеспрямованістю до результату. Цілеспрямованість як дія – це спрямованість на досягнення усвідомленого образу передбачуваного результату. Суть цього рефлексу не в тому, щоб уміти ставити перед собою мету, а у тому, щоб вміти утримувати її у полі своєї уваги та безперервно рухатися до кінцевого результату. Впродовж

всього свого життя І.П.Павлов більше не повертається до цієї проблеми. П.К.Анохін, вважає, що І.П.Павлов, відійшов від цієї важливої проблеми тому, що сам факт виникнення мети для отримання того чи іншого результату вступає в протиріччя з рефлекторною теорією вченого. У формуванні мети І.П.Павлов побачив абсолютно неочікуваний принцип роботи нервової системи. Тут модель кінцевого результату даного акту створюється вже на початкових етапах поширення збудження, тобто раніше, ніж закінчиться весь процес формування поведінкового акту, і раніше, ніж буде отримано сам результат, що суперечить принципам роботи рефлекторної дуги. Дійсно, абсолютно зрозуміло, що мета отримати результат виникає раніше, ніж може бути отриманий сам результат.

У теорії функціональних систем П.К.Анохін [1], учень В.М.Бехтерева і І.П.Павлова, під функціональною системою розуміє центрально-периферійне утворення, що забезпечує досягнення ефекту пристосування за допомогою саморегуляції. Процес перевірки зворотної аферентації з наміром або метою дії реалізовується завдяки механізму, так званого «акцептора результату дії» (термін запропонований у 1955 р.). Механізму «зворотного зв'язку» відведено особливе значення – він забезпечує можливість порівняння параметрів поточного бажаного стану середовища. Інформує виконавця про те, що зроблено, що потрібно зробити для досягнення мети, крім того забезпечує емоційну оцінку ефективності. Необхідно віддати належне П.К.Анохіну, який ввівши даний механізм, передбачив, що роль його буде найсуттєвішою з усіх механізмів передбачення. Акцептор результату дії, на думку вченого, діє на основі механізму аферентного синтезу і випереджає хід подій, передбачаючи аферентні властивості результату, який може бути отриманий. Під час аферентного синтезу відбувається актуалізація тих систем, діяльність яких раніше приводила до задоволення даної потреби, при цьому інформація порівнюється з інформацією про оточуюче середовище, що допомагає отримати результат, необхідний саме в дану мить.

Ідея М.О.Бернштейна полягає у тому, що в корі головного мозку кодуються властивості зовнішнього середовища, необхідні для здійснення операцій. Дослідник передбачає наявність «згорнутого» образу простору в психіці, а також наявності *очікуваної моделі майбутнього* (курсив мій – І.П.) або «моделі потребового майбутнього», яка зв'язує власну моторику і репрезентує образ простору – ось що є гіпотетичними складовими поведінкового акту. Поведінковий акт вибудовує при цьому «модель потребового майбутнього». Вчений зазначає, що завдання дії є закодованим у мозку відображенням або моделлю потребового майбутнього [2].

Психологічний напрям. Величезну наукову цінність має дослідження очікувань як різновиду та форми антиципаційного процесу такими науковцями: Т.Ф.Базилевич, І.Г.Батраченко, В.Вундт, Б.Ф.Ломов, В.Д.Менделевич, Л.А.Регуш, О.О.Сергієнко, Є.Н.Сурков та ін.

Соціальні очікування є базовим, фундаментальним положенням у розумінні особистості як суб'єкта самоактивності, що підтверджено в науковому доробку М.Й.Боришевського [3]. С.П.Тищенко соціальні очікування, особистісні сподівання розглядає як прояв самосвідомості. Як важливу складову самосвідомості особистості соціальні очікування розкрили такі вчені: Р.Б.Бернс, Н.Й.Гуткіна, В.Джемс, І.С.Кон. Досліджували соціальні очікування як базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки особистості такі науковці: М.Й.Боришевський, Л.І.Гавришак, С.П.Тищенко та інші.

Дослідження соціальних очікувань як складової ціннісно-сміслової сфери особистості, складової соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій знайшло відображення у працях таких науковців: Г.М.Андрєєва, М.С.Бобнєва, М.Й.Боришевський, І.В.Жадан, А.О.Ручка, І.І.Чеснокова, К.В.Шорохова та інші. У ціннісних орієнтаціях відображаються очікування індивіда, його сподівання, прогнози, прагнення, цілі, вимоги. Ціннісне ставлення до індивіда в одній ситуації, спонукає й впливає на формування такого ж

очікуваного ставлення до нього в іншій ситуації. Соціальні очікування базуються на ціннісних орієнтаціях особистості, а не на ситуативній інформації, яка має низьку стійкість та значну варіативність. Соціальні очікування особистості володіють високим рівнем асиміляційності. Система ціннісних орієнтацій формується в процесі соціалізації і виховання, й виступає центральним утворенням самосвідомості особистості.

Зокрема, осмислена сукупність соціальних очікувань особистості, складає ядро її ціннісних орієнтацій, а міжособистісне спілкування наділяє їх соціально-психологічним змістом.

«Пророкування, що самореалізується», зокрема в навчально-педагогічній діяльності, управлінні персоналом, досліджували: Р.Б.Бернс, Д.Еден, М.В.Кларін, Д.Дж.Майєрс, Р.К.Мертон, Р.Розенталь, Л.Сандлер, Л.Якобсон та ін. Пророкування, що самореалізується – хибне визначення ситуації, що спонукає до зміни поведінки, яка перетворює початкове хибне уявлення в реальність, так вважає Р.К.Мертон. Психолог Роберт Розенталь розвиває термін і пропонує поняття «ефект Пігмаліона» (1968 рік) – очікування людиною пророкування вже саме по собі є чинником регуляції поведінки «зумовленої пророкуванням», як характером дій суб'єкта, так і реакцією оточуючих. Іноді в науковій літературі зустрічаємо назву «ефект Розенталя» – це одна з інтерпретацій того ж феномену.

Згадаємо про наукові дослідження очікувань та привабливості як детермінант мотивації особистості. Безумовно, у цьому контексті переважають процесуальні теорії мотивації, хоча статичні також представляють науковий інтерес. Заслужують на увагу наукові праці таких вчених: теорія справедливості (Дж.С.Адамс), теорія ERG (К.П.Альдерфер), теорія мотивації (В.Арнольд), теорія «математичного» очікування (Дж.В.Аткінсон і Н.Т.Фізер), теорія передчуття успіху (Р.Л.Аткінсон), теорія очікувань (В.Г.Врум), двохфакторна теорія мотивації (Ф.Герцберг), теорія контролю (В.М.Д.Глассер), мотиваційна теорія соціальних очікувань

(М.Л.Гомелаурі), теорія мотивації (Е.Л.Деці), теорія представництва (М.К.Дженсен і В.Г.Меклінг), теорія цілепокладання (П.Ф.Друкер), теорія тричленної структури мотивації досягнення мети (С.Епстайн), теорія мотивації (С.В.Іванова), теорія мотивації (Є.П.Ільїн), теорія установки цілей (Е.А.Локе), теорії Х і Y (Д.М.МакГрегор), теорія завчених потреб (Д.К.МакКлелланд), теорія ієрархії потреб А.Г.Маслоу), теорія Z (У.Оучі), комплексна процесуальна теорія мотивації (Л.В.Портер і Е.Е.Лоулер), теорія людських взаємин (Ф.Ретлісбергер, Е.Мейо, Р.Лайкертс), теорія 12 чинників мотивації (Ш.Річчі і П.Мартін), теорія мотивації (С.П.Роббінс), теорія зміни поведінки, теорія підкріплення (Б.Ф.Скіннер), теорія мотивації (Е.Стотланд), теорія комплексних мотиваційних програм (Т.Е.Стюарт), теорія атрибутів (Ф.Хайдер), теорія редизайну праці (Дж.Р.Хакман і Г.Р.Олдхем), теорія мотивації (Х.Хекхаузен). Представляють науковий інтерес у цьому контексті психологічні механізми мотивації в теорії емоцій (В.К.Вілліамс), інформаційна теорія емоцій (П.В.Симонов) та ін.

Соціально-психологічний напрям. Соціальні очікування у процесі спілкування як складову комунікативно-рольової взаємодії, що відображає об'єктивну необхідність узгоджених дій, врахування позицій інших учасників взаємодії, вивчали такі науковці: М.С.Бобнєва, П.П.Горностай, Е.Гоффман, Р.Г.Дарендорф, Дж.П.Джібс, Г.Д.Долинський, О.О.Єршов, Я.Л.Коломінський, Е.Е.Лінчевський, Д.Дж.Майерс, Дж.Г.Мід, Ю.М.Орлов, Т.Парсонс, Дж.Д.Хетфілд, Р.К.Хьюсман, Т.Шибутані та ін.

Е.Е.Лінчевський вважає, що для розуміння іншої людини недостатнім є результат узгодження позицій в спілкуванні, а особлива увага і належний рівень комунікативної компетентності потребує узгодження прогнозів, тобто очікувань, експектацій [8]. Ця думка знаходить підтвердження в працях таких науковців, як П.П.Горностай, Г.Д.Долинський, О.О.Єршов, Я.Л.Коломінський, Дж.Д.Хетфілд, Р.К.Хьюсман, Т.Шибутані. Невдачі в

спільній діяльності будуть залежати від сумісності очікувань учасників взаємодії.

Теорія ролей розглядає особистість з точки зору її соціальних ролей. Дж.Г.Мід розглядає соціальні ролі в трьох аспектах: перший – соціологічний – як систему рольових очікувань, суспільно задану модель ролі, яка має важливе значення для формування особистості і опанування нею соціальних ролей; другий – соціально-психологічний – як виконання ролі і реалізацію міжособистісної взаємодії; третій – психологічний – як внутрішню або уявну роль, що не завжди реалізується в рольовій поведінці, але певним чином на неї впливає. Рольовий механізм особистості поєднує ці три аспекти [14].

П.П.Горностай у рольовій концепції [6] розробив структуру рольової взаємодії особистості. До складу цієї структури входить підструктура рольових очікувань, під якою дослідник розуміє систему вимог соціуму до ролі (окремим варіантом, «соціумом» може бути і одна людина), вірніше відображення особистістю сукупності тих вимог, які висувають до людини партнери з рольової взаємодії, її власні уявлення про те, якої поведінки від неї очікують інші [там само, с. 43-44].

Складає наукову цінність розгляд соціальних очікувань особистості у теоріях атрибуції, міжособистісної перцепції та інтеракції. Відстежуємо провідну роль експектацій щодо становлення і налагодження взаєморозуміння. Акцентується увага на формі очікуваної оцінки, що є видом соціальної оцінки і проявом особистісної рефлексії. Цьому приділяли увагу О.О.Бодальов, Н.Й.Гуткіна, Г.Келлі, Е.Е.Лінчевський, В.Б.Ольшанський, К.Т.Соколова, Ф.Хайдер та ін.

Особливої актуальності набувають дослідження соціальних очікувань в сімейних стосунках, шлюбних взаєминах, які були предметом дослідження О.М.Волкової, Г.В.Лагонди, Т.М.Трапезникової, Н.Є.Хлопоніної та інших.

До цікавих наукових висновків приходять Г.В.Лагонда, який вибудовує власну психологічну модель шлюбних взаємин, що дозволяє аналізувати

найрізноманітніші форми матримоніальних взаємин, як традиційно, так і альтернативно. Системоутворюючою ланкою будь-яких взаємин є шлюбні потреби подружжя і шлюбні експектації, які, власне, є основою цих потреб. Шлюбні експектації розглядаються як проекція конкретизованих шлюбних потреб подружжя на поведінку одне одного, таким чином, окрема шлюбна потреба здатна «розпадатися» на низку експектацій [7, с. 197-199]. Дослідження очікувань в сімейних, шлюбних, подружніх взаєминах має неабияку наукову цінність, дозволяє вивчати такий складний елемент соціальної структури людського суспільства, важливий інститут соціалізації особистості як сім'я.

Одним із сучасних наукових напрямків є дослідження соціально-психологічного змісту професійних очікувань, які були об'єктом уваги Т.П.Борисової, М.Ю.Варбан, М.В.Сурякової, О.В.Тишковського, А.П.Фрадинської та інших. О.В.Тишковським запропоновано соціально-психологічну концепцію формування і реалізації очікувань в професійному виборі і кар'єрі [12]. Дослідник науково обґрунтував ідею розгляду очікувань як складного когнітивно-мотиваційного конструкту, що детермінує орієнтацію і регуляцію поведінки індивіда як суб'єкта поведінки в актуальній ситуації. Виокремив дві групи ключових детермінант формування та реалізації очікувань: ситуаційні й особистісні чинники, що дозволило комплексно розглянути поведінку індивіда в ситуації вибору. Зауважив, що молодь реалізує не тільки вибір сфери професійної діяльності, а й вибір способу життя. На початку становлення кар'єри провідну роль відіграє досягнення успіху в професійній діяльності. Невдачі призводять до суттєвих зсувів у структурі очікувань і можуть привести до повної зміни кар'єрних переваг і орієнтацій [там само, с. 334-335]. Цікавим є розгляд О.В.Тишковським очікувань як психічного стану індивіда, що відображає співвідношення суб'єктивної оцінки актуальної ситуації взаємодії і уявлень індивіда про себе як суб'єкта поведінки в цій ситуації. На наш погляд,

відтворення очікувань у формі надії частково розкриває психологічний зміст соціальних очікувань, оскільки надія як емоційне переживання чогось значущого носить пасивний характер і відображає чекання когось чи на щось. Суперечливим є розгляд очікувань як психічного стану і в той же час «обґрунтування ідеї розгляду очікувань як складного когнітивно-мотиваційного конструкту».

Соціальні очікування можуть мати активну й пасивну форми. Відповідно їх позначають як активні очікування та пасивні очікування. Звісно, що соціальні очікування можуть мати форму психічного стану, під яким ми розуміємо внутрішню цілісну характеристику індивідуальної психіки, відносно незмінну в часі. У такому випадку має місце чекання індивіда як пасивна форма соціальних очікувань.

Соціальні очікування можна розглядати як психічний процесі як психічний стан. І логічним є виокремлення психічних властивостей соціальних очікувань особистості. Психічні властивості – індивідуально-психологічні особливості, що позначаються на формуванні та реалізації соціальних очікувань особистості. Таким чином, дослідження соціальних очікувань як психічного процесу, стану й властивостей утворює основний понятійний «каркас», на якому будується психологія соціальних очікувань особистості. Приходимо до висновку, що соціальні очікування особистості необхідно досліджувати в різних аспектах: і як властивість, і як процес, і як стан, зумовлений особливостями будови вищої нервової системи людини.

Напрямок конструювання майбутнього. Особливої актуальності набуває феномен темпоральності, що знаменує собою парадигмальний поворот сучасної науки від того, що існує, до того, що виникає. Психологія конструювання майбутнього активно розвивається в останнє десятиріччя. Вона представлена науковими працями О.М.Кочубейник, Б.П.Лазоренка, Л.А.Лепіхової, О.В.Михальського, Т.М.Титаренко, К.О.Черемних та ін.

Проблема соціальних очікувань особистості є однією з ключових у контексті цих досліджень.

О.В.Михальський у своїй монографії «Психологія конструювання майбутнього» [9] стверджує, що основним досягненням людини в онтогенезі здатності конструювати майбутнє є формування зв'язку антиципації як процесу і образу досягнення, як продукту переробки внутрішньої репрезентації, аmodalного або модально-специфічного типу. Базовими характеристиками образу перспективної репрезентації, тобто образу досягнення, є просторово-часові та смислові характеристики. Здатність конструювати майбутнє знаходить своє відображення в соціальних репрезентаціях С.Московічі та соціальних уявленнях, досліджених І.В.Жадан. О.В.Михальський, розглядаючи конструювання майбутнього в організаційній психології, вважає одним із важливих навиків лідера – вміння формувати образ майбутнього як здатність постійно утримувати і коректувати в уяві картину кінцевого результату проекту, створюючи майбутнє в уяві команди [9]. Провівши паралель з соціальними очікуваннями особистості як психічним процесом регуляції поведінки, приходимо до висновку, що очікувана модель акту взаємодії є запорукою ефективної реалізації цього акту.

Т.М.Титаренко разом з колегами в колективній монографії «Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості» [13] показала, як загальна траєкторія життєздійснення суб'єкта набуває в картині світу певної цілісності, що її можна виокремити через застосування певних категоріальних конструктів. Як базовий конструкт особистісної структури соціального простору запропоновано поняття «образ бажаного життя», що поєднує очікування, домагання і наміри, визначаючи той чи інший варіант вибору стратегії життєздійснення. Зіставлення ідеального з реальним відбувається при побудові образу бажаного життя як у соціальному просторі, так і в соціальному часі. Схарактеризовано життєві шанси в суб'єктивному

просторі: об'єктивно – через міру розвитку особистісного потенціалу; суб'єктивно – через очікування, домагання, наміри [там само, с. 13-14]. Дослідниця, розглядаючи життєву перспективу як форму прогнозування, акцентує увагу на складному взаємозв'язку очікуваних подій [там само].

Будучи інструментом саморозвитку та розгортання свого потенціалу, особистість конструює себе і водночас перетворює, видозмінює соціум. Соціальні очікування особистості вплетені в загальну траєкторію особистісного життєконструювання (Т.М.Титаренко), у всі моделі завданнєвого структурування майбутнього (Б.П.Лазоренко, К.О.Черемних), є дієвим чинником реалізації автентичності особистості (О.М.Кочубейник), важливою властивістю планування майбутнього (Л.А.Лепіхова). Соціальні очікування особистості допомагають людині впродовж життя будувати свій власний світ, творити себе, конструювати майбутнє.

Висновки. Здійснивши теоретико-методологічний аналіз, розглянувши низку наукових теорій, приходимо до висновку, що дослідження соціальних очікувань як психічного процесу, стану й властивості утворює основний понятійний «каркас», на якому будується психологія соціальних очікувань особистості. Соціальні очікування особистості необхідно досліджувати в різних аспектах: і як властивість, і як процес, і як стан, зумовлений особливостями будови вищої нервової системи людини. Нами закладена теоретико-методологічна база дослідження психології соціальних очікувань особистості, окреслено напрямки подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / Петр Кузьмич Анохин. – М., 1975. – 225 с.
2. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : «Медицина», 1966. – 349 с.
3. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія / Мирослав Йосипович Боришевський. – Суми : Еллада, 2012. – 608 с.

4. Витгенштейн Л. И. И. Логико-философский трактат / Людвиг Иозеф И. Витгенштейн ; [Пер. с нем. А. Добронравова]. – М. : Наука, 2009. – 133 с.
5. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Лев Семенович Выготский // Психология развития человека. – М. : Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо. – 2005. – С. 208-543. – 1136 с.
6. Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности: монография / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс, 2007. – 312 с.
7. Лагонда Г. В. Экспектационная теория брачных отношений : монография / Глеб Владимирович Лагонда. – Брест : БрГУ, 2013. – 225 с.
8. Линчевский Э. Э. Психологические аспекты взаимопонимания / Эдгар Эмильевич Линчевский. – Л. : Знание, 1982. – 36 с.
9. Михальский А. В. Психология конструирования будущего : монография / Алексей Владимирович Михальский. – М. : МГППУ, 2014. – 192 с.
10. Павлов И. П. Рефлекс цели / И. П. Павлов // Полное собрание трудов / Иван Петрович Павлов. – Т. III. – М. – Л., АН СССР, 1949. – С. 242-347.
11. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга / Иван Михайлович Сеченов. – М. : АН СССР, 1942. – 232 с.
12. Тышковский А. В. Социально-психологические основы формирования и реализации ожиданий в профессиональном выборе и карьере : дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Александр Владимирович Тышковский; ГУУ.–М., 1999. –481с.
13. Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; НАПН України, ІСПП. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.
14. Mead G. H. Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist / George Herbert Mead. – Chic. : Univ. Press, 1946. – 401 p.
15. Parsons T. The Structure of Social Action / Talcott Parsons. – New York, 1937. – 384 p.